

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

До 65-річчя ХДІК

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірник статей

Випуск 2

Харків ХДІК 1994

ДО 140-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
М.Ф.СУМЦОВА /1854-1922/

В історію української і російської науки та культури і взагалі слов'янської співдружності М.Ф.Сумцов посідає особливе і, на жаль, ще далеко не визначене місце. І не тому, що ім'я його було забуте з ряду політичних причин, як це стверджують деякі сучасні дослідники, а "окремі твори навіть потрапили в спецховище бібліотек".¹ Це зовсім не так. І сто років тому, і сьогодні різноманітна спадщина вченого приєднана увагою науковців: було вже безліч спроб дати оцінку його науковим поглядам, внеску в розвиток тих чи інших галузей знань, освіти, культури, але всі вони не дають цілковитого уявлення про цю дивовижну людину на Слобожанському ґрунті.

Парадоксальне явище: вчений не створив своєї наукової школи або наукового напрямку, але ж став класиком світової етнографії. І вже перевидається Російською академією його монографія "Хлеб в обрядах и песнях" /1886/, на черзі перевидання історико-етнографічної розвідки "Слобожане" /1918/ і славнозвісних "Писанок" /1891/, які, за свідощтом М.О.Иичука, "зовсім роззброїли" найсуворішого редактора "Етнографического обозрения". Вважає те, що М.Ф.Сумцов не розробляв питання суто слов'янської історії, але ж став високоповажним авторитетом серед славистів Росії та за її межами. Тому й несподівано звертався особисто до М.Ф.Сумцова секретар етнографічного відділу московського "Товариства аматорів природознавства, антропології та етнографії" В.В.Богдана з проханням повідомити адреси закордонних вчених, чия присутність була б бачаною на черговому археологічному з'їзді, і щоб М.Ф.Сумцов їх запросив. Особисто М.Ф.Сумцова запрошувало керівництво чеської секції "Свободная мысль" узяти участь у XIV Міжнародному конгресі "Свободной мысли" у Празі й ознайомити громадськість Росії з його завданнями. Це до нього, як до видатного

¹ Савченко Г.О. Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М.Ф.Сумцова /1854-1922 рр./: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — Ніпропетровськ. 1993. — с.3.

діяча української культури і фахівця музейної справи, звертався Празький музей з пропозицією розробки експозиції Українського відділу в останньому. На його міжнародний науковий авторитет сподівався В.Гнатюк у судовому процесі в Німеччині з приводу конфіскації своєї книги "Was Lesenlechtsleben" (1913)¹ і особистої оцінки М.Сумцова чекав М.Грушевський на своє дослідження "Початки громадянства" Генетична соціологія - /Відень, 1921 р./.

Усі ці приклади свідчать про визначну роль М.Ф.Сумцова в науковому і культурному житті слов'янства на початку ХХ ст. Але ж поволі виникає питання, чому ж так затрималась поява монографії про таку видатну особу? Справа в тому, що М.Ф.Сумцов є такою постаттю у науці і громадському житті України, що вже чимало дослідників зупинилось ще на підступах до вивчення джерел його багатогранної спадщини, так і не зробивши до цього часу наукової бібліографії численних праць вченого, не зібравши докупи критично-бібліографічні матеріали до них, які буквально розпоршені в десятках періодичних видань не тільки усіх слов'янських країн, а ще у Німеччині та Франції. Заважає всебічному дослідженню і відсутність покажчика листів М.Ф.Сумцова, до кола адресатів якого входили десятки видатних представників науки і культури дожовтневої доби. Поява у 1965 р. завдяки заслуженому діячу науки, професору Харківського університету А.П.Ковалевському видання упорядкованого опису документальних матеріалів особистого фонду М.Ф.Сумцова, який налічує майже півтори тисячі листів до нього різних осіб, стала першим поштовхом до всебічного висвітлення життя і творчої діяльності вченого. Про те, що українська наука починає повертати свій борг одному з найплідніших її робітників, свідчить і захист в останні роки двох кандидатських дисертацій, присвячених різним напрямкам спадщини М.Ф.Сумцова.²

¹ ЦДДА України. - Київ. - ф.794: Оп.1: Од.зб.308. - Л.1. - 5. УШ. 1913

² Цивоваров В.М. М.Сумцов як дослідник давньої української літератури: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. - К., 1992. - 15 с.

Аналізуючи життєвий і творчий шлях М.Ф.Сумцова доводиться констатувати, що від багатьох відомих діячів науки він відрізняється не тільки широтою своїх дослідницьких пошуків: це була особа високих моральних якостей, доброзичлива і чутлива до людського лиха, готова підтримати у важку хвилину, людина, в якій поєднувались неабияк й хист вченого і палка любов до Батьківщини. Це був з великої літери Слобожанський Спадкоємець Г.С.Сковороди, В.И.Каразіна, українських романтиків 20-30 рр. XIX ст., пристрасний пропагандист і популяризатор наукових знань, ідей гуманізму, свободи і прогресу. Нащадок зросійщеного козацтва, дід якого, будуючи хату, залишив на стволі свій автограф - Семен Сумець, академік Микола Сумцов своїм життям і діяльністю дає нам яскравий приклад того невмирущого українського менталітету, який впе на пролязі років всупереч усім скрутним обставинам і руйнаціям кожен раз, як Фенікс із попелу, оживає і злітає над землею, завіщавши йому самою історією.

Обравши ще в студентські роки об'єктом своїх досліджень народ, його творчу діяльність, він став, за висловом його сучасників, справжнім орачем широкого перелогу на ниві українознавства і послідовним борцем за відродження української культури.

Разом з тим М.Ф.Сумцов ніколи не обмежував свої наукові розвідки національними рамками. Від усної народної поезії до високих форм професійної культури: творчості Т.Шевченка і О.Пушкіна, Г.Квітки-Основ'яненка і В.Одоевського від народно-прикладного мистецтва до титана Італійського Відродження Леонардо-да-Вінчі, від народного побуту, звичаїв, весільних обрядів і демонології до історії давньої української літератури, українського театру, письменства, педагогіки, філософії, етнографії і фольклористики - такий широчезний діапазон праць вченого.

Саме М.Сумцов стояв біля джерел українського літературознавства. Вже у першій половині 80-х років одні за одних виходять із друку його розвідки, присвячені видатним представникам української літератури XVII ст.: Інокентію Гизелю, Іоаннію Голтовському, Іоанну Вишньовському. Їх завершила чудова монографія про Лазаря Барановича, яка і стала, за визнанням І.Франка, одним із перших для нього імпульсів ретельного студіювання давньої літератури. М.Ф.Сумцов першим простежив фольклорні паралелі і

висвітлив етнографічну основу творчості Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Гоголя, Р. Квітки-Основ'яненка, йому зобов'язана українська література поверненням, як кажуть, з небуття поезій Я. Щоголіва і П. Коперницького. За його підручниками і хрестоматіями з історії української народної словесності, літератури, письменства вчилися: сачі школярів, викладачів і студентів, починаючи з 1918 р.

Майже 45 років М. Сумцов не припиняв напруженої роботи. Величезна кількість його досліджень була надрукована в таких періодичних виданнях, як "Киевская старина", "Русский филологический вестник", "Этнографическое обозрение", "Сборник Харьковского историко-филологического общества і багатьох інших, а також у зарубіжній періодиці.

Позитивні відгуки, рецензії і просто анотації на більшість із них з'явилися не тільки в російській і українській періодиці, а й у чеських, польських, німецьких, французьких та інших західно-європейських виданнях. Вже одна з ранніх робіт Сумцова "О свадебных обрядах преимущественно русских" /1881/ одержала високу оцінку видатних вчених О. І. Кирпичникова та В. Лгича. А такі дослідження як "Хлеб в обрядах и песнях" /1885/, "Культурные переживания" /1890/, "Писанки" /1891/, "Современная малорусская этнография" /1893-97/ та інші висували Сумцова у низку найвидатніших етнографів кінця ХІХ ст. Особливо великий успіх на Заході мала робота Сумцова "Культурные переживания". Наприклад, французький етнографічний збірник "*Mémoires*" відзначав його за "чудові етнографічні етюди", а за відгуками польського журналу "*Wisła*" ця робота стала видатним явищем етнографії.

Уже наприкінці 80-х років ХІХ ст. ім'я Сумцова стало широко відомим далеко за межами України. З ним листується і підтримують жвавий науковий обмін болгарські, польські, чеські та інші вчені-дослідники духовної культури слов'ян. До нього звертаються за допомогою молоді вчені, етнографи-любители, початкувачі літератори. Велика кількість листів із словами вдячності за різні поради, рекомендації, відгуки і практичну допомогу під час збирання етнографічних матеріалів і публікації робіт є безсумнівним доказом тієї видатної ролі, яку зіграв Сумцов у розвитку вітчизняної етнографії. Це дуже добре розуміли сучасники

але й відмінне середовище для знайомства з народним життям. Головне для Сумцова у вивченні етнографічних явищ - визначити їх соціальну вагомість і поставити на службу народові.

Величезна кількість праць М. Сумцова визначається різноманітністю тем і широким колом наукових інтересів. Але всі ці теми, на думку у лідера визвольного руху, професора ХДУ М. П. Житкіна, були, як струмки, що вливались у широку ріку питань, пов'язаних з історією культури. У цьому відношенні на українському ґрунті треба було бути піонером, орачем цілини. І це дуже добре розуміли сучасники Сумцова, ті хто міцно пов'язав своє життя і діяльність з народом. Тому й не випадково, що на початку ХХ ст., коли громадськість відзначає 25-річчя науково-педагогічної діяльності М. Сумцова, І. Франко писав йому: "Нехай же Вам, вельмишановний добродію, незабракне сили і внутрішнього вогню ще й, літ 25 літ орати той широкий перетг, на якому Ви вже тепер є одним із найплідніших робітників".¹ а М. Коцюбинський, вітаючи М. Сумцова з нагоди 35-річчя наукової і громадської діяльності, підкреслював, що вся його наукова робота присвячена, в основному, Україні та її народу і внесок його в розвиток науки буде мати велике значення в історії відродження українського народу.²

Враховуючи видатні заслуги М. Сумцова в розвитку етнографічної науки і особливо української етнографії, йому в 1916 р. була присуджена найвища нагорода Російського географічного товариства - велика золота медаль.

В особі М. Сумцова вітчизняна наука придбала не тільки видатного пропагандиста наукових знань, але й видатного організатора дослідницької роботи в Україні. Це він був натхненником проведення у Харкові XII археологічного з'їзду у 1902 р., а розроблені ним програми щодо етнографічного вивчення селянського населення, збирання матеріалів про кобзарів і лірників, писанок і відомостей про них, предметів для етнографічної виставки тощо передруковувались потім у виданнях губернських статистичних комітетів і місцевої пресі півдня Росії. Він, до речі, сам здійснив численні етнографічні розвідки на Слобожанщині і видав

¹ ЦДА України. - Київ. - Ф. 794: Оп. 1: Од. зб. 1236. - Л. 1, 6. - XI. 1906

² ЦДА України. - Київ. - Ф. 794: Оп. 1: Од. зб. 587. - Л. 1, 3. - X. 1919

М. Сумцова і особливо фахівці у галузі етнографії. Перша в Росії жінка-професор у цій галузі В. Харузіна, звертаючись до нього з проханням допомогти Р. С. Данковській у науковій роботі, закінчила листа словами, глибинний зміст яких і щирість не викликають сумнівів: "Ви самі знаєте, як дуже зобов'язана Вам російська етнографія і відношення до Вас нашого покоління, сповнене поваги, дозволяє мені сміливо звернутися до Вас з цим проханням".¹

До кола осіб, з якими листувався Сумцов, входили майже всі найвидатніші етнографи, фольклористи та славісти того часу. Видатний російський етнограф Д. М. Анучин не тільки високо цінував праці Сумцова, але й підтримував з ним тісний контакт. Д. К. Зеленин звертався до Сумцова як до одного з найвидатніших спеціалістів-етнографів дореволюційної Росії з проханням дати рецензію на дослідження "Русская соха". Відомий російський етнограф В. Ф. Міллер назвав Сумцова найбільш "глибоким знавцем мало-російської усної словесності". Російська Академія наук неодноразово зверталась до вченого з проханням дати офіційні відгуки на такі ґрунтовні роботи в галузі народної поезії і взагалі етнографії, як "Мысли о матурусских думах" П. Г. Житецького, "Белорусский сборник" П. В. Владимірова, "Весенняя обрядовая песня на Западе и у славян" С. В. Анічкова. За блискуче рецензування праць П. Г. Житецького і П. В. Владимірова М. Сумцова нагороджено золотими уваровськими медалями Академії.

Вчений не тільки одним із перших розробляв проблеми фольклоризму російської і української літератури, але й звертав увагу дослідників на необхідність наукового вивчення коломийок, колядок, ієдрівск, приказок. Коломийка для Сумцова була "сконцентрованим виразом народної поетичної творчості", а вивчення приказок, на його думку, відкривало таку багату і характерну давнину, якої не можна добути із письмових пам'яток давнього походження.² Він надавав великого значення всебічному дослідженню усної народної творчості і був певнений у тому, що пісня, приказка, казка — це не тільки форма виразу громадської думки,

¹ ЦДІА України. — Київ. — Д. 794. Оп. I. Сд. зб. 1269. — Л. I. — 19. 05. 1916.

² Сумцов М. Научное изучение пословиц. — 1886.

книжку "Из украинской старины". Це його руками був створений краєвий у науковому відношенні, за відгуками фахівців, Етнографічний музей при ХІІТ. Під його впливом діяльність товариства набула фольклорно-етнографічної спрямованості, що й сприяло заснуванню при ньому премій імені О.О.Потебні, М.С.Дринова, С.А.Редіна, М.В.Лисенка, Т.Г.Шевченка за щорічні краєві студентські роботи, головним чином, у галузі етнографії. Факт цей, безпрецедентний в історії громадських наукових організацій того часу, набував великого значення для підготовки наукових кадрів в історичній перспективі.

Ім'я Сумцова невіддільне від культурного життя Харкова кінця ХІХ - початку ХХ ст. Він був одним із фундаторів сучасної наукової бібліотеки ім. В.Г.Короленка, з його ініціативи було створене перше в дошовтнєву добу педагогічне товариство /Педагогічний відділ при ХІІТ, у 1892 р./, яке розповсюджувало свої методичну діяльність на всі провінційні навчальні заклади України і Росії, він очолював навчальну раду місцевої Думи і був попечителем зразкового народного Пушкінського училища, в якому навчалися тисячі дітей харківської бідноти. Як дійсний патріот Батьківщини, М.Сумцов чимало зробив для духовного відродження українського народу. Це він послідовно боровся проти вилучення творів Т.Шевченка із народних бібліотек, з його ініціативи ХІІ археологічний е'їзд став громадською трибуною захисту кобзарів і лірників від свавілля злади, він з Х.Алчевською розробив статут харківської "Дресвіти"¹ і став одним із авторів "Записки" в Академію наук про скасування цензурних утисків української мови, викрич повіністичну політику влади в цьому питанні у центральній пресі, а потім не дивлячись на офіційну заборону, почав читати лекції в імператорському університеті рідном для більшості студентів мови.

Відомо, що після смерті М.С.Сумцова залишилась велика рукописна спадщина, але її подальша доля, за винятком "Спогадів", які в деякій мірі використав Д.І.Багалій, до цього часу

¹ ДДА Росії.-С.Петербург.-1284: Оп.183:Од.зб.189.-Л.1-3

не стала предметом спеціального дослідження. Саме у "Спогадах" М. Сумцова у яскравій атегоричній формі виразив своє ставлення до розпочатої у 1918 р. національної розбудови України, мрії про яку він проніс через усю своє життя.

"Ні, вмерти ще рано, - пише вчений, закінчуючи "Спогади", - вмерти тепер шкідливо, треба жити й двічі, й тричі проти старого підневільного і безнадійного життя, щоб зігрітись хоч трохи в променях теплого сонця". І це не просто слова. У важких умовах громадянської війни, голоду, холоду, розрухи, не дивлячись на старечі хвороби, він підготував до видання і надрукував понад 50 праць, ціла чимка із яких була присвячена видатним діячам української культури - Г. Сковороді, Т. Шевченку, П. Кулішу, О. Лютенбі, І. Нецунь-Левицькому, Ф. Мочульському, Ф. Вовку та ін. Саме в цей час він керує Етнографічною секцією Харківського Губкомпису і розробляє широку програму етнографічного вивчення Слобожанщини та підготовки наукових кадрів, очолює Редакційний комітет з видання спадщини О. О. Лютенбі, створює Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, читає лекції в Народному університеті та інших навчальних закладах, бере активну участь у науковому товаристві Харківського інституту народної освіти. Важко навіть уявити все розмаїття науково-педагогічної і громадської діяльності М. У. Сумцова. Але ж ясно одне: вся енергія і сили вченого були спрямовані на служіння народові.

Відзначаючи 140-річчя від дня народження М. Сумцова, слід нагадати сучасникам про те, як тричі з великим почуттям нації національної гордості шановував зесь Харків цю людину: двічі за життя у зв'язку з 25- і 35-річними ювілеями науково-педагогічної і громадської діяльності, а втретє - коли прощали небіжчика в останню путь.

¹ Семененко О. Харків, Харків... - Харків; Нью-Йорк, 1992. - 49 с.